

Ə.İ. Bayramov

UOT:339.9; JEL: F19; F49.

Dünyanın iqtisadi arxitekturası: qlobal bərabərsizliyin sivilizasiya fərqliliyi

Xülasə

Müasir dünya iqtisadiyyatında inkişaf səviyyəsi və həyat standartlarının keyfiyyəti prizmasından kəskin bərabərsizlik formalaşmışdır. Problemin çoxaspektli səciyyə daşdığı şübhəsizdir. Tədqiqatın əsas məqsədi sözügedən problemin sivilizasiya müstəvisində proyeksiyasından çıxış etməklə perspektiv gözləntilərin konseptual ümümləşdirilməsini verməkdən ibarətdir. Tədqiqatın metodoloji bazası tarixi – genetik, sistemli-struktur, relyativizm və analogiya metodlarına istinad edir. Araşdırmanın yekun nəticələri dünya iqtisadiyyatında sivilizasiya müxtəlifliyinin sistem yaratma qabiliyyətinin yüksək olduğunu, dəyişmə/yeniləşmə potensialının formalaşmasında müstəsna rol oynadığını ortalığa qoyur.

Açar sözlər: sivilizasiya, dünyalar, inkişaf, bərabərsizlik, müxtəliflik, fərqlilik, iqtisadiyyat

Giriş

Bəşəriyyətin tarixi – təkamül prosesi elə bir zaman sürəcindən keçir ki, artıq yaxınlaşan fəlakətin “addım səsləri” eşidilməkdədir. Qlobal iqlim dəyişikliyi ekoloji situasiyanın artan templərlə pisləşməsi, XXI əsrdə insanlığın üz qarası olan aclığın miqyasının genişlənməsi (Bəşəriyyətin 30%-i acdır), ölkələr - daha dəqiq ifadə - millətlərarasında normal insani yaşayış aspektindən kəskin fərqlərin mövcudluğu, virus pandemiyaları və s. qlobal fəlakətin uzaqda deyil, yanibaşımızda olduğunu əyani şəkildə ortalığa qoymaqladır. Artıq dünya – heç 2 il əvvəlki dünya da deyildir. II Dünya müharibəsindən sonra formalaşmış dünya düzəni yararsız hala gəlmiş, onun bugünümüzə qədər gəlib – çatmış “qırıntıları” da heç bir praqmatik əhəmiyyət kəsb etmirlər. Ölkələrarası qarşılıqlı münasibətlərin təməlinə yalnız bir amil dayanır: güc və onun geosiyasi proyeksiyası! Milli suverenliyə, dövlət müstəqilliyinə və sərhədlərin toxunulmazlığına qarşılıqlı hörmət prinsipi – artıq anaxronizmdir. Bu günlərdə (19 aprel 2021 – ci il) səslənən bir bəyanat qeyd edilənlər kontekstində əyani fakt kimi qəbul oluna bilər: Avropa ittifaqının lider ölkəsi olan Almaniyanın kansleri A.Merkel “ümumiyyətlə, ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq lazımdır” demişdir. 1994-cü ildən və sonuncu Qarabağ müharibəsindən 6 ay sonra Beynəlxalq hüququn əsas prinsipi Avropa ölkəsinin rəhbəri tərəfindən səsləndirilir. Ona görə yox ki, bu prinsip beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş və dünya düzəninə əsas fundamenti rolunu oynamışdır. Qətiyyətlə! Bu mövqə sərgilənməsi Azərbaycanın möhtəşəm qələbəsindən sonra formalaşmış regional gerçəkliyin diqtəsi ilə determinə olunur. Digər tərəfdən, Fransa və fransız çoxluğu olan ölkələr (Kanada, Hollandiya, Belçika və s.) Azərbaycanın müharibə yolu ilə işğaldan azad etdiyi torpaqları yenidən işğalçıya geri qaytarmağı tələb edirlər: Lüksembur – hətta Azərbaycanı təhdid edir. Bu qəbildən olan faktların siyahısını xeyli uzatmaq da olar. Amma, təkə bir ölkəyə yönəlmiş (həm də, davranışında haqlı olan ölkə) münasibət – qlobal ümumiliyin, dünya düzəninə yoxluğunu ortalığa qoymaqladır. Analoji situasiya geoiqtisadi məkanda da formalaşmışdır. Qlobal iqtisadi düzən və inkişaf vektorunun seçilməsində istinad edilən dəyər – konseptlər, heç şübhəsiz dünyanın iqtisadi güc mərkəzlərinin mənafeyinə xidmət edir. Beləliklə, çağdaş durumun fəlakət yönümlülüyünü şərtləndirən əsas iki problem mövcuddur:

- Qlobal problemlər: ictimai həyatın bütün spektrini (sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi – ideoloji, ekoloji və s.) əhatə edən, insan varlığının mövcudluq şərtləri və inkişaf potensialını böyük təhlükələrlə üz – üzə qoyan və tənzimlənmə imkanlarının məhdud xarakter daşdığı ümümbəşəri problemlər kompleksi;

- Dünyanın geoiqtisadi güc mərkəzləri tərəfindən milli dövlətçiliyi və ümumiyyətlə, milli varlığı təhdid edən nəzəri – praktiki baxışların qlobalaşdırılması.

Yəni, ümumbəşəri “vahidliyin” real gerçəkliklə heç bir əlaqəsinin olmadığını, tam əksinə olan – nəinki siyasi – sivil, həmçinin iqtisadi müstəvidə dünyanın makroregionlar bölümündə parçalandığını və qlobal iqtisadi arxitekturanın yeni dizaynının qərarlaşması prosesini müşahidə etməkdəyik. Bu aspektdən apardığımız araşdırmanın məqsədi sadalanan problemlərin konseptual şərhə və həlli yollarını aramaq deyil, qlobal iqtisadiyyatın “parçalanmış bölmələri”nin inkişaf prizmasından empirik “sərhədlərinin” aşkarlanmasıdır. Eyni zamanda, “parçalanmış” bölmələri/makroregionlar sivilizasiya prizmasından müxtəlif “dünya”lar kimi səciyyələndirmişik: cəmiyyətin birgə yaşayış qaydaları, həyat tərzə, sosial – siyasi və mənəvi – ideoloji dəyərləri, cəmiyyətin və təsərrüfatın tipi və s. parametrlər üzrə dörd müxtəlif “dünya”ni fərqləndiririk: Qərb, Şərq, İslam və Postsovet avrasiyası (rus) “dünyaları”!

“Dünya”lar arasındakı fərqliliyin ümumi konturları

Müxtəlif “dünyaların” empirik – faktoloji müstəvidə müqayisəsinə, ilkin olaraq, mövcud sivilizasiyalar prizmasından yanaşmanı da daxil etməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Məhz bu anlamda, xüsusi önəm verilən əsas göstəricinin (iqtisadi artım) dinamikası üzrə fərqliliyin empirik qiymətləndirilməsindən başladıq. Məlumdur ki, 2008 – ci il böhranın “uzantıları” – sözün müəyyən mənasında – 2013 – cü ildə aradan qalxmışdır. Buna görə də, ənənəvi qaydada artım dinamikasının bazası kimi 2013-cü il götürülmüşdür. Digər tərəfdən, koronavirus pandemiyasının sözügedən dinamikaya mənfi təsirinə sərhədlərini aşkarlama məqsədi ilə müqayisə həm 2020-2013, həm də 2020-2019-cu illəri əhatə etmişdir. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, həm ÜDM-in həcmi, həm də onun adambaşına düşən hissəsi üzrə dünya ölkələri arasında kəskin “uçurum” mövcuddur. 191 ölkə üzrə aparılan müqayisədə ən azı 40 ölkədə situasiyanın ifrat dərəcədə ağır olduğu görünür. Adambaşına 1000 dollara qədər ÜDM düşən ölkələrin sayı 29, 1000-1500 arası isə 38-dir. Dünyanın ən yoxsul ölkələri əsasən Asiya, Afrika və Latın Amerikasında cəmləşmişdir. Məsələn, adambaşına ÜDM – Somalidə 127 dol., Burundidə 261 dol. Sudan da 442 dol. və s. təşkil edir. Bu sırada Qırğızstan (1148 dol.) və Tacikistan da (834 dol.) yer alırlar. Göründüyü kimi, ÜDM-in dəyərəcə həcmi baxımından ölkələrarası fərqliliklər çox dərinidir. 2020 – ci ilin məlumatları göstərir ki, Qlobal Məcmu Məhsulun (QMM) 64,8% - i 10 ölkənin payına düşür. Bu ölkələrin 4–ü şərq, 6-sı isə Qərb ölkələridir. ÜDM-i 1 trln. dol. çox olan ölkələrin sayı isə 16-dır. (QMM-da xüsusi çəkisi – 73%). Bu ölkələrin də 4–ü şərq, 1-i (Rusiya) pravoslav/slavyan, 1-i müsəlman (İndoneziya), 2-si Latın Amerikasına və 8-i isə “Qərb” dünyasına aiddir. Türk dövlətlərinin birlikdə ÜDM – nin dəyərəcə həcmi 971,7 mlrd. dol. təşkil edir. Bu göstərici QMM-in 1,2 %, Çinin analoji göstəricisinin 6,3%-i, ABŞ – 4,6%-i və Rusiyanın ÜDM-nin 66,3%-i civarındadır. Koronavirus pandemiyasının ən çox zərər verdiyi ölkələr sırasına Latın Amerikasına başçılıq edir. “Şərq” dünyası Sinqapur və Hindistan xaric, elə bir əsaslı təsirə məruz qalmamış, hətta Çində (3,4%), Tayvanda (4,1%) və Vyetnamda (3,3%) iqtisadi artım baş vermişdir. Son yeddi illik inkişaf dinamikasında da “Şərq” dünyası liderlik etmişdir. Pravoslav ölkələri arasında həm pandemiyanın təsiri, həm də yeddi illik dinamikada ən çox itkiyə Rusiya məruz qalmışdır: ikinci yerdə Belarus, üçüncü yerdə isə Ukrayna gəlir. Avropa pravoslavları arasında isə yalnız Yunanıstan əhəmiyyətli itkilərlə qarşılaşmışdır.

“İslam” dünyasında dörd ölkə - başda İraq və Qətər olmaqla, əhəmiyyətli tənəzzülə uğramışlar. Eyni zamanda, “İslam” dünyasının Türk ölkələri qrupu da – sözügedən dövr ərzində əhəmiyyətli itkilərlə üzləşmişlər. Yalnız Türkmənistanda mötədil artım müşahidə edilmişdir. Koronavirus pandemiyası bu ölkə qrupu üçün də böyük problemlər yaratmışdır. 7 illik dinamikadan göründüyü kimi, ən çox azalma (türk ölkələri arasında) Azərbaycanda baş

vermişdir. Bunun əsas səbəbi 2014-2017-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında baş verən ressesiyadır: dünya neft bazarındaki kəskin konyunktur dəyişikliklər, neftin satış qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi və bu prizmadan milli pul vahidinin – manatın – kəskin devalvasiyası cədvəldə qeyd olunan azalmanın başlıca səbəbləri sırasındadır. Müqayisə üçün, deyək ki, karbohidrogen resurslarının aparıcı mövqedə olduğu əksər ölkələrdə (Rusiya – 36%; Qazaxıstan – 31,1%) eyni situasiya müşahidə edilmişdir. Türkmənistandakı fərqli durum, onunla izah edilə bilər ki, bu ölkə əvvəla, təbii qaz ixrac edir və bu dövrdə hər hansı bir konyunktur dəyişiklik (təbii qaz üzrə) baş verməmişdir; ikincisi, ixracın 90%-i bir ölkəyə (Çinə) yönəlmiş və kifayət qədər ucuz qiymətə (hardasa 2 dəfə ucuz) həyata keçirilir. Yəni, təbii qazın qiymətində əsaslı dəyişiklik baş versəydi belə, Türkmənistanın tədiyyə balansında hər hansı bir problem yaratmayacaqdır.

Qərb dünyasının son yeddi illik inkişaf dinamikası, əsasən tənəzzül yönümlüdür. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Qərb dünyası iqtisadi artımın fiziki sərhədlərinə çatmış, sözün geniş mənasında “dalan” situasiya yaranmışdır. Bu dövr ərzində yalnız ABŞ artım aspektindən dayanıqlılıq nümayiş etdirmişdir. Fransa, İtaliya və Kanada ÜDM-in əhəmiyyətli həcmdə azalması ilə qarşılaşmışdır. Koronavirus pandemiyasının təsiri də kifayət qədər güclü olmuşdur: ABŞ – 9,7%, İspaniya 10,8%, İtaliya 8% və s. azalma müşahidə edilmişdir. Yalnız İsveçrə tənəzzüllə qarşılaşmamışdır. Amma, artım səviyyəsi o dərəcədə cüzidir ki, onun inkişaf yönümlülüüyü aspektində interpretasiyası yalnızlıq olardır. Sonrakı analitik məlumatlarda da görünəcəyi kimi, Qərb “dünyası” – kollektiv Qərb dünya iqtisadiyyatının əsas iqtisadi güc mərkəzi kimi qalmaqdadır. Lakin, qeyd etdiyimiz “dalan” sindromu qlobal liderliyin qorunub saxlanması üçün kardinal dəyişikliklərə baş vurmağı tələb edir. Eyni situasiya QMM – da (qlobal məcmu məhsul) ayrı – ayrı sivilizasiyaların xüsusi çəkirlərinə münasibətdə də fərqlilik müşahidə edilməkdədir.

Cədvəl 1.

Sivilizasiyaların (S.Xanqintonun təsnifatında) Qlobal Məcmu Məhsulda xüsusi çəkisinin dinamikası (%)

Sivilizasiyalar	1950	1980	2000	2005	2009	2020	2020-ci il	
							1950-ci ilə nis.(+,-)	2000-ci ilə nis.(+,-)
Qərb	64,1	48,6	46,3	49,5	46,2	43,6	-20,5	-2,7
Provaslav	16,0	16,4	1,4	2,7	3,4	2,7	-13,3	-2,2
Çin	3,3	6,4	4,9	6,1	8,5	21,0	+17,7	+16,1
İslam	2,9	6,3	2,5	4,7	5,9	7,2	+4,3	+4,7
İndus	3,8	2,7	1,1	1,4	1,8	2,8	-1,0	+1,7
Yapon	3,1	8,5	11,1	7,9	7,2	5,6	+2,5	-5,5
Latın Amerikası	5,6	7,7	3,0	3,3	4,4	3,2	-2,4	+0,2
Buddist	0,1	0,2	0,8	0,8	1,0	1,5	+1,4	+0,7

Qeyd: Cədvəldəki məlumatlar 2000-ci ilə qədər BVF, sonrakı dövr müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Cədvəl 1-dəki dinamik sıradan göründüyü kimi, mövcud sivilizasiyaların qlobal iqtisadi artımda rolu və yeri kəskin dərəcədə fərqlidir. Son 70 il (1950 – 2020) ərzində Qərb sivilizasiyasının mütləq üstünlüyü əhəmiyyətli dərəcədə (-20%) azalsa da, Qlobal Məcmu Məhsulun hələ də 43,6%-nə sahibdir. Bu da, bir mənəli olaraq, Qərb sivilizasiyasının müasir dünya düzənini yaxud qlobal “oyun qayda”larını formalaşdıran əsas güc mərkəzi kimi qaldığını ortalığa qoyur. “Şərqlə” bağlı situasiya isə rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, araşdırılan dövr ərzində QMM – da Çinin (sivilizasiya olaraq) xüsusi çəkisi 17,7% yüksələrək 21,0 % - ə çatmış və Çin sivilizasiyası (bura Honkonq, Sinqapur və digər çinlilərin çoxluq təşkil etdikləri ölkələr daxildir) Qərbdən sonra qlobal iqtisadi sistemin ikinci

güc mərkəzinə çevrilmişdir. Amma, Hindistan və Yaponiyaya münasibətdə də analoji situasiya müşahidə edilməkdədir. İslam sivilizasiyasının dünya çarpında rolu (iqtisadi prizmadan) da yüksəlmə təmayüllü olmuşdur: 1950 – ci ildə 2,9% - 2020 – ci ildə 7,2% - yəni, 4,3% artım baş vermişdir ki, bunun da əsas qaynağı 1960 – ci illərdə Ərəbistan yarımadası və Şimali Afrikada yerləşən müsəlman ölkələrin karbohidrogen resurslarının ixracatı sferasında ön plana çıxmaları olmuşdur. İki sivilizasiyada: Provaslav və Latın Amerikasası – müvafiq olaraq 13,3% və 2,4% azalma baş vermişdir.

Müxtəlif “dünya”ların resurs və enerji təminatındakı səviyyə fərqliliyi

Məlumatlardan görünürdü kimi, inkişaf potensialının əsas qaynaqları sırasında yer alan mineral resurslar və enerji daşıyıcıları ilə təminat nöqtəyi – nəzərindən (məcmuluq prizmasından) Qərb dünyası öndədir. Bu aspektdən “Şərq” ölkələrində də vəziyyət yüksək səviyyədə qiymətləndirilə bilər. Digər iki qruplaşmada da təminatın səviyyəsi normal hesab edilə bilər. Təbii resursların məcmu dəyərində görə birinci yeri Rusiya tutur (75 trln. dol). İkinci yerdə gələn ABŞ – da analoji göstərici 45,3 trln. dol. təşkil edir. Amma ayrı – ayrı ölkələrə münasibətdə resurs və enerji daşıyıcıları ilə təminatın səviyyəsi kəskin surətdə fərqlənir. Mineral xammal və enerjidaşıyıcılarının dünya üzrə bölgüsü son dərəcədə qeyri – bərabər səciyyə daşıyır. Məsələn, dünya üzrə neftin 85%-i cəmi 14 ölkədə, (dünya ehtiyatlarının 1% - dən çox hissəsinə sahib olan ölkələr), təbii qazın – 67 % - i 6 ölkədə, kömürün 78% , uranın 80%, dəmirin 69%, misin 63% (hər biri üzrə) 7 ölkədə cəmlənmişdir. Ümumiyyətlə, son 50 ildə mineral resursların hasilatı 3 dəfə (27 mlrd. ton → 92 mlrd. ton) artmışdır. Bu dövr ərzində dünya əhalisinin sayı 2 dəfə, QMM (Qlobal Məcmu Məhsul) 4 dəfə yüksəlmişdir. Enerji daşıyıcılarının hasilatı isə 2,5 dəfə çoxalmışdır. 2 saylı cədvəldə verilmiş məlumatlardan göründüyü kimi, enerji istehsalı və sənayenin üç mühüm sahəsi üzrə formalaşmış situasiya “Şərq” dünyasının intensiv şəkildə irəliləyişdə olduğunu nümayiş etdirir. Və, əksər göstəricilər üzrə dünya miqyasında birinci yeri (atom enerjisi istehsalı istisna olmaqla) Çin tutur. “İslam” və “Rus” dünyalarının qeyd edilən sferada yeri və rolu kifayətqədər aşağı səviyyədədir.

Cədvəl 2.

Enerji təminatı və sənaye istehsalının 3 sahəsi üzrə müqayisə

Göstəricilər	Dünya üzrə		“Qərb” dünyası		“Şərq” dünyası		“İslam” dünyası		“Rus” dünyası		Dünya üzrə ilk yeri tutan ölkə
	Həcmi	%	Həcmi	%	Həcmi	%	Həcmi	%	Həcmi	%	
1.Enerji istehsalı (trln.kv/s) o cümlədən:	25,8	100	12,9	50,1	10,5	41,0	1,26	4,8	1,1	4,2	Çin
Atom enerjisi (mlrd.kv)	265,0	100	172,4	65,0	53,1	20,0	X	X	24,5	9,2	ABŞ
Günəş enerjisi (mln.kv)	566,6	100	226,9	40,0	290,4	51,2	8,0	1,4	X	X	ÇİN
Külək enerjisi (mln.kv.)	1269,9	100	673,3	53,0	426,3	33,6	19,8	1,5	X	X	ÇİN
2.Polad istehsalı (mln.t.)	161,4	100	14,0	8,7	119,1	73,4	7,2	4,5	6,0	3,7	ÇİN
3.Sement istehsalı (mlrd.ton)	4400	100	117,0	2,6	3177,9	72,2	416,3	9,4	65	1,5	ÇİN
4.Avtomobil istehsalı (mln.ədəd)	92,9	100	28,5	30,7	46,6	50,2	3,4	3,7	1,8	1,9	ÇİN

Ərzaqla təchizat potensialı üzrə fərqlilik

Aqrar məhsullarla təchizat sferasında da analogi nisbətlər formalaşmışdır. Məlumatlardan görüldüyü kimi, əsas qida məhsullarının bir çoxu üzrə “Qərb” dünyası öndədir. Belə ki, dünya taxıl istehsalının 56,1%-i, qarğıdalının 68,5%, şəkərin 61,4%, ət istehsalının (mal əti) 63,3%-i və s. kollektiv Qərbə məxsusdur. İkinci yerdə “Şərqlər” dünyası gəlir: bu ölkələr yalnız iki sferada – düyü istehsalı (68,7%) və balıq ovunda (52,3%) qərb ölkələrini üstələyirlər. Üçüncü yeri “İslam” dünyası tutur. Amma, məhsuldarlıq aspektindən yanaşdıqda “Rus” dünyası daha üstün mövqedədir. Bugünə formalaşmış situasiya, xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən ərzaq resursları ilə təchizat sferasında, həm istehsal həcmi, həm də potensial imkanlar nöqtəyi – nəzərindən “Qərb” dünyasının (cəmi 32 ölkə) mütləq üstün mövqedə olduğunu ortalığa qoyur. Bu aspektdən global səviyyədə formalaşmış birtərəfli asılılıq, həm də aqrar sferada, eləcə də aqro-sənaye komplekslərində həyata keçirilən funksional fəaliyyətin texnoloji təminatı prizmasından da gerçək məzmun daşımaqdadır. Digər “dünyalar” (“Şərqlər” dünyası qismən) məhsuldarlıq probleminin həlli yönündə hissediləcək irəliləyişlərə (hələ ki) nail ola bilməmişlər. Ümumiyyətlə, inkişaf və həyat standartları üzrə fərqliliklər əksər göstəriciləri əhatə etməkdədir [2]. Məsələn, adambaşına ərzaq məhsulları istehsalı (əmək məhsuldarlığı – dollarla): İslandiya 30,6 min dol.; Yaponiya 26,0 min dol., Ümumiyyətlə, kollektiv qərbdə ən aşağı göstərici Böyük Britaniyadadır – 14,8 min dol.; Latın Amerikasında: Braziliya 2,1 min dol: Argentina – 5,3 min dol. və s. “Şərqlər”in ən böyük iki ölkəsində: Çin – 315 dol; Hindistan – 246 dol. Postsovet avrasiyası ölkələri: Ukrayna 1,1 min dol.; Belarusiya 2,6 min dol.; Azərbaycan 689 dol.; Təbii ki, ən aşağı səviyyə dünyanın ən yoxsul ölkələrinin payına düşür: Burundi – 37 dol.: Konqo – 63 dol., Burkina – Faso – 79 dol. və s. Ən yüksək (İslandiya) və ən aşağı (Burundi) göstərici arasında 1:830 – a nisbəti qərarlaşıb. Görüldüyü kimi, məhsuldarlıq nöqtəyi – nəzərindən ifrat polyarlıq formalaşmışdır. “Qərb” dünyası – aqrar sferada “yaşıl inqilab”ı keçən əsrdə həyata keçirmiş və buna görə də xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən sferada mütləq üstünlük əldə etmişdir. Dünyanın yerdə qalan regionlarında qeyd edilən yeniləşmə/yenidənqurma prosesi çox ləng və ətalətli səciyyə daşıyır.

“Dünya”ların müxtəlifliyinin empirik təsbiti

“Dünya”lar bölümündə bugünə formalaşmış sosio-iqtisadi situasiya - əksər parametrlər üzrə - kəskin fərqlilik nümayiş etdirməkdədir. Mütləq üstünlük “Qərb” dünyasına məxsusdur. Ümum sosio – iqtisadi situasiyanı əhatə edən göstəricilərin müqayisəsi müxtəlif “dünya”ların mövcudluğunu, bütün tərffüatı ilə aşkara çıxarır. Müxtəlifliyin sivilizasiya fərqliliyinin qabarıq şəkildə təzahür etdiyi 3 göstəriciyə (insan inkişafı indeksi, iqtisadi azadlıq və korrupsiya) baxmaq kifayətdir ki, sözün həqiqi mənasında söhbətin müxtəlif “dünya”lardan getdiyi anlayasan. Belə ki, insana onun azadlığına (sərbəst fəaliyyət göstərmə imkanı) və sosial bütövə (oxu: cəmiyyətə, millətə) bəslənən münasibətin xarakteri həmin ölkələrin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Məsələn, korrupsiya – sırf sosial fenomendir. Yəni, onun mövcudluğu ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə determinə olunmur. Onu doğuran şey – həmin ölkənin milli mentaliteti ilə bağlı identikliyin pozulmasından meydana gələn neqativ təmayüllər üzündən sivil dəyərlərin “eroziyaya” uğramasıdır. Korrupsiyanın dərəcəsi ilə insan inkişafı, fəaliyyət azadlığı və ictimai (oxu: milli) rifah arasında tərs mütənasib asılılıq mövcuddur: Korrupsiyanın dərəcəsi nə qədər yüksəlsə, yuxarıda qeyd edilənlər bir o qədər (və, hətta daha çox) aşağı düşür/azalır.

Xarici ticarət və turizm üzrə fərqliliyin struktur təsviri

Müqayisəli təhlil bu sferada “Şərqlər” dünyasının inamla irəlilədiyini və yüksək texnologiya ixracında önə çıxdığını ortalığa qoyur. Bu qəbildən olan məmulatların ixracının ölkənin ümumi ixracında xüsusi çəkisi Cənubi Koreyada 32,4%, Çində 30,8%, ABŞ-da 18,9%

təşkil edir. Turizm gəlirləri aspektindən isə “Qərb” mütləq üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. İfrat təmərgüzləşmə qida məhsullarının ixracatı sferasında da müşahidə edilir. 8 Qərb və 2 Şərq ölkəsi (Çin, Yaponiya) dünya üzrə qida məhsulları ixracatının 47,2%-nə sahibdir. Eyni situasiya xidmət ixracatı sferasında da qərarlaşmışdır. Belə ki, dünya üzrə xidmət ixracatının $\frac{2}{3}$ – si, idxalının isə 50% cəmi 8 ölkənin payına düşür. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyanın birlikdə xüsusi çəkisi 44% -dir. Son dövrlərdə “Şərq” və Latın Amerikasına ölkələri bu sferaya nüfuz etməyə başlayıblar: Cənubi Koreya – mühəndis – konsltinq, Sinqapur, Honkonq – maliyyə, Meksika – turizm xidmətləri. İnformasiya-telekommunikasiya xidmətlərinin sürətli artımı müşahidə edilir. Belə ki, bu xidmətlərin ixracatı həcmi 2006 – cı ilə nisbətən 2018- ci ildə 6,7 dəfə artaraq, 1 trln. dolları keçmişdir. Bu sferada ön sıranı ABŞ başda olmaqla, “Qərb” dünyası tutur. Lakin, proses üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, “Şərq” ölkələri üzrə artımın intensivliyi getdikcə yüksəlməkdədir. Hal – hazırda (ixracat sferasında) birinci beşliyə, qərblə yanaşı iki şərq ölkəsi- Hindistan və Çin də daxildir. NİOKR- a çəkilən xərclərin ÜDM – da xüsusi çəkisinə görə “Şərq” dünyası ön sırada yer almaqdadır. Belə ki, bu göstərici Çində 3,3%, Cənubi Koreyada 4,8%, ABŞ-da 2,8% və s. təşkil edir. Qeyd edilən sferalarda əsas rəqabət “Şərq” və “Qərb” dünyaları arasında getməkdədir. “İslam” və “Rus” dünyaları yeni texnoloji ukladın formalaşması sferasında əhəmiyyətli dərəcədə geridə qalmaqdadırlar.

Demoqrafiya və səhiyyənin inkişaf səviyyəsi üzrə fərqlilik

Müasir dövrdə fertillik göstəricisi üzrə çox fərqli bir situasiya formalaşmışdır. Belə ki, ən ağır situasiya “Qərb” dünyasında müşahidə edilməkdədir. Orta statistik prizmadan 27 ölkənin üzv olduğu Avropa ittifaqında orta göstərici 1,4-ə bərabərdir. Yəni, əhalinin sadə təkrar “istehsal”ı belə baş vermir: millətin qocalması prosesi gedir. Demoqrafların gəldiyi qənaətə görə 1,8 civarında fertillik göstəricisi ilə əhalinin sadə təkrar “istehsalına” nail olmağın zaman sürəci 100 il təşkil edir. Ümumiyyətlə, bu göstərici üzrə ən yaxşı situasiya “İslam” dünyasında qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, müxtəlif “dünya”ların müqayisəsi göstərir ki, demoqrafiyanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi və iqtisadiyyatın tipi ilə bağlılığı, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, birmənalılıq keyfiyyətinə sahib deyildir: əsas rol oynayan amillər sırasına cəmiyyətin mental spesifikasiyası, mədəniyyəti, dini inancı və ailə institutuna münasibəti və s. daxildir. Digər tərəfdən, həyat keyfiyyətinin əsas sütunlarından olan səhiyyənin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı formalaşmış qlobal situasiya kəskin bərabərsizliklə müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin məbləğinə görə “İslam” dünyası “Qərb” dünyasının analoji göstəricisinin 23,0%-nə, “Şərq” dünyası 68,6%-nə, “Rus” dünyası isə 13,8% - nə sahibdirlər. Hər 1000 doğulana münasibətdə 5 yaşına qədər olan uşaq ölümünə görə də eyni situasiya mövcuddur.

Və empirik ümumiləşmə

Konkret sivilizasiyalar üzrə aparılan müqayisəni dünya sıralanmasında ilk 20 – likdə və ilk 50 – likdə yer alan ölkələrin sayı üzərindən aparmışıq. Tədqiqatlar göstərir ki, yekun etibarı ilə əsas yeri Qərb sivilizasiyası tutur. İkinci sırada şərq sivilizasiyasına aid olan ölkələr gəlir. Ən aşağı səviyyə slavyan sivilizasiyasına (provaslav) aiddir. Analoji vəziyyət Latın Amerikasına sivilizasiyasına da şamil edilə bilər. Amma, bu halda söhbət eyniyyətdən getmir. Latın Amerikasına – provaslav sivilizasiyası ölkələri ilə müqayisədə nisbi üstünlüyə malikdir. İslam dünyası bəzi göstəricilərə görə - kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi – ilk 50 – likdə 21 ölkə, əhalinin sayına görə 19 ölkə öndə olsa da yüksək texnologiyalar ixracatında cəmi 4 ölkə (ilk 50 – liyə daxil olan) ilə təmsil olunur. Eyni zamanda, insan inkişafı indeksi, rəqabət qabiliyyətlilik və adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin səviyyəsinə görə ilk 20 – də ümumiyyətlə, yer almır.

Global iqtisadi “hakimiyyət”: tarix təkrarmı olunur

Müasir dövrün sistemli şəkildə araşdırılması və gəlinən qənaətlər göstərir ki, Qərbin 300 il davam edən dünya liderliyi əhəmiyyətli dərəcədə laxlamışdır... Görünən bu ki, bəşər tarixi – 300 illik fasilədən sonra – təkrar olunmağa hazırlaşır. ÜDM dəyərcə həcminə görə ən iri 10 iqtisadiyyatın 6 - sı Qərb sivilizasiyasına, 4- ü isə şərqə aiddir. 30 - 40 il əvvəlki tarixdə bu kateqoriyaya yalnız Yaponiya daxil idi. Hal – hazırda isə, Çinlə bəhəm Cənubi – Şərqi Asiyanın Yeni sənaye ölkələri (Cənubi Koreya, Tayvan), eləcə də Vyetnam və böyük potensiala (artım nöqtəyi – nəzərindən) malik Hindistan ön plana çıxmaqdadırlar. 2013- cu illə müqayisədə şərq ölkələrinin əksəriyyəti (Yalnız Yaponiya istisnadır) yüksək artım tempi nümayiş etdirmişlər. Hətta, koronavirus epidemiyasının təsiri xüsusi bir problem yaratmamışdır. Bəşər tarixi boyu şərq qərbdən üstün olmuşdur. Təbii ki, müəyyən tarixi “fasilələr”də olmamış deyildir. Əslində, Şərq → Qərb müxtəlifliyinin yaranma tarixi bizim eramın I əsrindən başlanır. Makedoniyalı İskəndər, Roma imperiyası və s. qısa tarixi dövrlərdə Qərbin üstün duruma keçidini təmin etmişlər. Sivilizasiyaların təkamül tarixini araşdıran tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti Qərblə şərq (Xüsusilə, islam şərq) arasında əsaslı fərqlərin və müxtəlifliyin mövcudluğunu tarixi faktlarla sübuta yetirmişlər [5,s.293]. Müxtəlifliyin dərinliyi o dərəcəyə qədər çatmışdır ki, Qərb sivilizasiyasında “irrasional” hesab edilən dəyərlər Şərqi mövcudluq prinsipləri statusunda qəbul edilirdi.

Min il əvvəl Şərq – inkişaf səviyyəsinə görə Qərbi 1,5 – 2 dəfə üstələyirdi [3,səh.39]. Məsələn, XI – XII əsrlərdə Çində dəmir istehsalı Böyük Britaniyanın XVII əsr göstəricisindən 5 dəfə çox, XVIII Avropasının analoji göstəricisinə bərabər olmuşdur. İntellektual səviyyə arasında 1:20 nisbətində (şərqi xeyrinə) fərqlilik mövcud idi. Tarixçi – tədqiqatçılar tərəflərarası balansın 1683 – cü ildə yarandığını qeyd edirlər. Məhz həmin dövrdə Qərb – modern eraya qədəm qoydu, şərq isə ənənəvi – feodal nizamı olduğu kimi davam etdirdi. “Şərq” dünyasının – bütün parametrlər, o cümlədən dəyərlər sistemi nöqtəyi – nəzərindən “ağırlyq” mərkəzi CXR-dır. Çin mentaliteti – özünü unikal, dünyada tayı – bərabəri olmayan ali yaranış hesab edir. Çin “özünə vurğunluğu” tarixin bütün dövrlərində - imperatorluq, kommunizm, modern – öz aktuallığını olduğu kimi qoruyub saxlamışdır. Maonun əmin olduğu yeniləşmə “Konfutsi Çininin” çöküşündən yeni Çinin doğuşu (kommunist) – məhz bu aspektdən baş tutmadı. Antik dövrlərdən tutmuş bu günə qədər olan zaman intervalında “göyüzü altındakı hər şeyin əfəndisi” deyimi Çinə münasibətdə heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Mental yaranış o qədər güclü və sabitdir ki, hətta iki dəfə işğala (Monqollar – XII əsr və Mancuriya – XVII əsr) [1,s.238] məruz qalsa da, özünəməxsusluğu qoruyub saxlaya bilmiş. Hətta işğalçıları özlərinə “oxşamağa” təhrik etmiş və nə qədər paradoksal olsa da, istəklərinə nail ola bilmişlər. Və, bütün tarixi boyu, kollektiv Qərbdən fərqli olaraq, öz dəyərlər sistemini “ixrac” etmək niyyətində olmamışdır. Ən “maraqlı” cəhət də məhz budur. Aydın ki, müxtəlif xalqları, millətləri öz əhatə dairəyə almanın ən effektiv yolu – onları özünə “oxşatmaqdır”. Yəni, onların mental dəyər konseptlərini sistemli şəkildə yeniləşməyə məruz qoymaq, öz mentallığını tətbiq etmək, yeni “çinli” yetişdirmək! Bu gün Çində uyğur türklərinə qarşı aparılan genosid siyasəti də qeyd etdiyimiz yanaşma tərzinin ümumiyyətlə, dövrüdə olmadığını ortalığa qoymaqdadır. Yəni, Çin – “yabancı” hesab etdiklərini “özünə oxşatmağa” deyil, kənarlaşdırmağa çalışır. Qədim tarixə malik olan bir sivilizasiyanın bu qədər “anlaqsız” olmasının səbəbi – qeyri – çinliləri ikinci sort varlıqlar kimi görməyindədir. H.Kissinger yazır ki, o dövrün ən inkişaf etmiş ölkəsi olan İngiltərə Kralının Çinə göndərdiyi səfirini aparın gəminin üzərinə “Çin imperatoruna xərac gətirən ingilis səfiri” bayrağı asmışdılar. Səfər – texniki səbəblər üzündən ləngidiyinə görə İngiltərə şahzadəsinə Çin imperatorunun məktubu göndərilir: “Göyüzü altındakı hər şeyin Əfəndisi” olan Çin hər barbar elçiyə doğru protokol öyrətmək fikrində deyildir” [1,s.239]. Sənaye inqilabının vətəni,

dünyanın ən güclü donanmasına və ən geniş müstəmləkə sisteminə (o cümlədən, Çinin qonşuluğunda yerləşən Hindistan da daxil olmaqla) sahib olan bir ölkənin səfiri “barbar” adlandırılır.

Çini dünya liderliyinə aparan yolu

Çin sürətlə böyüməkdədir. Dünyada istehsal edilən avtomobillərin 27,4% (25 mln. ədəd), sementin 59% - i (2,6 mlrd.ton), elektrik enerjisinin 29% - i (7,5 trln. kv\|s); yüksək texnoloji mallar ixracatının 26% (2,7 trln. dol.), alternativ enerji istehsalının – külək enerjisinin 30,5% (366 mln. kv\|s), günəş enerjisinin 29,7% (156,1 mln. kv\|s), eləcə də, ət istehsalının 25,7% (88,1 mln. t.), düyünün 29,4% (146 mln. ton), taxılın 20,4 % (550,3 mln. t.), balıq ovunun 39,1 % (80,9 mln.ton.), quşların (toyuq) baş sayının 19,3 % (5,1 mlrd. baş.), donuzların baş sayının 36,4 %-i (310,4 mln. baş.) Çinin və s. payına düşür. Bu göstəricilər üzrə Çin dünyada birinci yerdədir. Ümumiyyətlə, dünya sənaye istehsalının 28,4% - i Çinə məxsusdur. İkinci yerdə 18,0% - lə ABŞ gəlir. Çinin təbii – mineral resurslarının dəyəri 23 trln. dollardır: dünyada 6-cı yer! Çinin – təkbaşına dünyanın lider ölkəsinə çevrilmə yolundakı çabaları artıq real konturlar əxz etməkdədir. “Qərb” dünyasının Çin ixracından asılılığı formalaşmış və bu asılılıq getdikcə güclənməkdədir: Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya və Yeni Zenlandiya 5910 məhsulu (bunun 319 – u sənayenin mühüm sahələri üzrə vazkeçilməzdir) Çindən idxal edirlər. Böyük Britaniyanın məcmu idxalatında Çin 13,6% paya sahibdir. Çinin geoiqtisadi strategiyası ikili məzmun daşıyır:

- Ölkənin liderliyi altında yeni regional bütövlüklər formalaşdırmaq. Hal – hazırda əsas diqqət şərq Çin dənizi hövzəsinə və Mərkəzi Asiyaya yönəlmişdir.
- “Bir kəmərlər → bir yol” strategiyası əsasında şərqlə Qərbi birləşdirəcək geoiqtisadi magistralın yaradılması yaxud Böyük İpək Yolunun bərpaası.

Hər iki geoiqtisadi yanaşma hücum strategiyası bazasında həyata keçirilməkdədir. Şərqi Çin dənizi hövzəsi, Malaziya, Filippin, Vyetnam, Bruney və Tayvanı əhatə etməklə dünya əhalisinin 25,6% -nin yaşadığı, dünya ticarətinin 30%-nin həyata keçirildiyi, balıqçı gəmilərinin 50% - nin toplaşdığı, 5 trln. dol. dəyərində karbohidrogen ehtiyatlarının olduğu makroregion kimi çıxış edir. İkinci makroregion – tarixi türk torpaqları – Mərkəzi Asiyadır. Tarixən Türküstan adlanan ərazinin bir hissəsi (Cənubi Sibir) Rusiyanın, Şimal bölgələri İran və Əfqanıstanın tərkibindədir. Hal – hazırda qədim Türküstan diyarında 5 respublika yerləşir. Bu beşlik – dünya çapında əraziyə görə 7–ci yeri, əhalinin sayına görə - 20 –ci, neft hasilatına görə 12-ci, təbii qaz və qızıla görə 4-cü, pambıq istehsalında 6- cı yeri tutur. ÜDM-nin Qlobal Məcmu Məhsulda xüsusi çəkisi 0,3%-dir. Ən yüksək orta aylıq əmək haqqı 529 dol. (Qazaxıstanda) təşkil edir ki, bu da Çinin analoji göstəricisinin 50,8% -i deməkdir. Çinin bu regiona “kütləvi” hücumu borc tələsinə salmaqla özünün periferiyasına çevirmək yönündədir. Məsələn, Tacikstanın Çinə dövlət borcu 2 mlrd. dol. (cəmi borcun 50%) təşkil edir. Borcla bağlı xidmətin “yeni” üsulları tətbiq olunur. Belə ki, Tacikstanın qızıl mədənlərinin 80%-i və hətta, ölkə ərazinin 1,0% Çinə dövredilmişdir. Türkmənistan – borcla bağlı (8mlrd. dol.) – təbii qaz ixracatının 90% - i (2 qat ucuz qiymətlə) Çinə yönəlmişdir. Qazaxstanın borcu – 12 mlrd. dollardır: ölkədə neft hasilatının 20% -ini Çin çıxarır. Qırğızstanın borcu 1,7 mlrd. dol. (xarici borcun – 40 %-i), Özbəkistanın 7,8 mlrd. dol. təşkil edir.

Çinin “Bir kəmərlər-bir yol” strategiyası dünya bazarlarına çıxışın həm diversifikasiyası, həm də “yol” boyu ölkələrdə möhkəmlənmək istəyinin əyani nümayişidir. Hal – hazırda, istifadədə olan okean (suveys kanalından keçməklə) yolu və hətta şimal yolu (Rusiyadan keçən) effektivlik nöqtəyi – nəzərindən qanəedici deyildir. Məsələn, Okean yolunun uzunluğu 20 min km- dən çoxdur və bu yolla gedişin müddəti 60 gündür. “Bir kəmərlər → bir yol” yaxud Böyük İpək yolu müqayisədə daha çox effektivdir. Belə ki, İpək yolu – cəmi 7 min km.,

zaman sərfi isə 10-15 gündür. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu yolda açar ölkə Azərbaycandır, sonra Türkiyə və oradan da Avropa ölkələrinə çıxış başlayır. Çin – bu “yol” da yerləşən 32 ölkə ilə artıq razılığa gəlmiş və “yol” boyu 8 trln. dollar investisiya qoymağı planlaşdırır. Bu investisiyanın 40 mlrd.dol. Türkiyə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, Çinin dünya iqtisadiyyatında sərgilədiyi geoiqtisadi mövqe və hərəkət trayektoriyasının qısa xülsəsi liderlik hədəfinin gerçəkci məzmun daşdığına ortalığa qoymaqladır.

Son söz əvəzi

Qlobal iqtisadi reallığın, sivilizasiya mənsubiyyətliyi prizmasından, apardığımız araşdırma bir neçə istiqamətdə konkret məzmunlu konseptual qənaətlərə gəlməyə imkan vermişdir: Dünyanın “vahidləşəcəyi” ideyası – neoliberal inkişaf paradigmasının əsas strateji hədəfi – sırf nəzəri təxəyyülün sərhədləri çərçivəsində qalmaqdadır. “Vahidləşmənin” - real müstəviyə transferinin mümkünsüzlüyü yaxud problemin həlli imkanlarının yoxluğu gerçəkliyin ziddiyyətli mahiyyəti ilə determinə olunur: qlobal səviyyədə qabarıq şəkildə təzahür edən müxtəliflik – zaman keçdikcə yaxud sosio – iqtisadi tipdə hansısa bir dəyişiklik baş verdikcə - nəinki daha çox “müxtəfləşir”, tamamilə fərqli məzmun daşıyan müxtəlif “təkcə”lərə parçalanır. Müxtəliflik – substansional səciyyə daşıyır.

Fərqli sivilizasiyalara parçalanmış dünyanı “vahid”ləşdirə biləcək “birləşdirici” universum mövcud deyildir. “Dünya” ların inkişaf səviyyəsi kəskin bərabərsizliyin formalaşdığını ortalığa qoymaqladır. Neoliberal paradigmalı qloballaşma - “bərabər”sizliyin aradan qaldırılmasına deyil, daha da dərinləşməsinə rəvac verir. Bu cür qloballaşmanın nail olduğu yeganə şey dünya ölkələrini “boy sırasına” düzməkdən ibarətdir... Başqa sözlə, qloballaşmanın yeri və rolu ilə bağlı, vaxtilə dünya iqtisadiyyatı səviyyəsində mövcud olan neoliberal eyforiyanın gerçəkci xarakter daşmadığı bütün çılpalığı ilə ortalıqdadır. Qərb” dünyası – iqtisadi effektivliyin “fiziki” hüdudlarına çatmışdır. Növbəti mərhələdə növbəti yüksəliş – iqtisadiyyatın tipində kardinal dəyişikliklər hesabına baş verə bilər. Yalnız bu halda “fiziki” hüdudların genişlənməsinə ümid etmək olar. Rəqəmsal transformasiya - bu aspektdən yararlı ola biləcəkmə? sualını birmənalı şəkildə cavablandırmaq müşküllüyü məövçuddur: “Şərq” ölkələri daha intensiv şəkildə rəqəmsallaşırlar və solumun “vitrual kütləyə” transferinin nələrə səbəb olacağını, bugünkü reallıqdan çıxış etməklə proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Amma, rəqəmsal yeniləşmə - Qərbin bir müddət lider mövqeyində “nəfəs almasına” şərait yarada bilər.

Slavyan/provaslav ölkələr qrupunun sivilizasiya müstəqilliyini saxlama imkanı tükənməkdədir. Avropa provaslavları artıq “qərbləşiblər”. Şərqi provaslavlar özünüqoruma instinkti çərçivəsində hərəkət etməkdədirlər. Bu ölkələr qrupunda iqtisadi situasiyanın inkişaf yönümlülüyü kafi səviyyədə deyildir. Ukraina və Gürcüstan – birmənalı olaraq Avropa provaslavlarının “ləpəri” ilə hərəkət etməkdədirlər. Yəni, sivilizasiya müstəvisində Rusiyanın “təklənməsi” baş verməkdədir... Məhz bu aspektdən, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sivilizasiyanın müstəqil “varlığına” son qoyulur. Eyni zamanda, “qərbləşmənin” bu ölkələrə müsbət təsiri aspektindən də birmənalı yanaşma sərgilənməsi mümkünsüzdür. İqtisadi çəkisi yaxud “ağırlığı” getdikcə artan şərq dünyası və onun ön sıralarında yer alan ÇXR-ın dünya liderliyinə keçidi qeyri-mümkündür. Sırf iqtisadi sferada artım və onun formalaşdırdığı “ağırlıq” – dünya liderliyi prizmasından yetərli deyildir:

- ABŞ – dünya liderliyinə ideya ilə gəldi. Azadlıq, insan haqları, demokratiya - heç kəsin etinasız qalması deyərlərdir. Çinin – belə bir ideyası yoxdur.
- Çin cəmiyyətinin mental modeli, Çin mentaliteti – “özünü-təcrid” xarakterli mənəvi sərhədlərlə mühafizə olunur: yayılmağa meyli deyildir: Qeyri – çinli. heç bir halda əsl çinli ola bilməz. Orta əsr çin təfəkkürü bu gün də “canlıdır”. Bu anlamda heç bir dəyişiklik baş verməmişdir.

- Çin cəmiyyətinin sosio – siyasi quruluşu ziddiyyətlərin “simbiozuna” istinad edir. Yəni, bu gün müşahidə edilən makrosabitlik yaxın gələcəkdə də yer alacaqmı?-məhəculdur. Digər tərəfdən, Çin nəyi seçəcək: imperatorluğu, sosializmi yoxsa modernizmi – dəqiq proqnozlaşdırma mümkün deyildir.
- Çinin - əsas məqsədi – nail olduğu iqtisadi “ağır”lığı daha da ağırlaşdırmaqdan ibarətdir. İqtisadi “ağırlığa” yönəlik strategiya məntiqi zərurətlə daha böyük “ağır”lıq doğura bilər/doğurur. Yəni, başqa heç nə!
- Və nəhayət “ islam” dünyası, sivilizasiya müstəqilliyini, mənəvi – etik və ideoloji sərhədlərini qoruma yolunda böyük çaba göstərməkdədir. Amma, dünya iqtisadiyyatında... asılı dəyişən statusundadır. Şübhə yoxdur ki, ümumbəşəri miqyasda müsəlman həmrəyliyinə nail olmadan qeyd etdiyimiz “müstəqilliyin” perspektiv planda mühafizəsi mümkün olmaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Kissincer, H. Dünya düzəni/- İstanbul/- 2016
2. Васильева, Н. Конкурентная среда мирового продовольственного рынка как фактор развития предприятий пищевой промышленности России
3. Ломакин, В.К. Мировая экономика. – М.: Финансы, -1998
4. Мировой Атлас Данных \ inter.res. \ kroema.ru \ atlas \ ranks
5. Randy, R. Sociology of Development. - Delhi/- 1985, -p.293

А.И.Байрамов

Экономическая архитектура мира: цивилизационные различия глобального неравенства

Аннотация

Современная мировая экономика характеризуется неравенством в уровне экономического развития и качеством жизненных стандартов между странами мира, имеющие разные цивилизационные ценности. Основная цель в статье, заключается в составлении концептуальной оценки перспективных ожиданий в рамках данной проблемы. Методика исследования основывается на аналогии, релятивизма, системно – структурных и историко – генетических методах. Полученные результаты показывает исключительную системообразующую роль цивилизации в процессе экономического развития и в формировании потенциала обновления в рамках всего общества.

Ключевые слова: цивилизация, «миры», развития, неравенства, разнородность, различие, экономика

A.İ.Bayramov

The economic architecture of the world: civilizational differences and inequality

Annotation

The modern world economy is characterized by inequality in the level of economic development and the quality of living standards between countries of the world with different civilizational values. The main purpose of the article is to compile a conceptual assessment of promising expectations within the framework of this problem. The research methodology is based on analogy, relativism, system- structural and historical - genetic methods. The results obtained show the exceptional system-forming role of civilization in the process of economic development and in the formation of the potential for renewal within the whole society.

Keywords: *civilization, "worlds", development, inequality, heterogeneity, difference, economy*

Elmi redaktor: *i.f.d., dos. Y.Məmmədov*

Daxil olub: *10.09.2021.*

Çapa qəbul olunub: *16.09.2021.*